

С. В. Іванова

ФЕНОМЕН ФРОНТИТУ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

В статті йдеться про можливість інтерпретації археологічного матеріалу в аспекті теорії фронтиру та його виміру у соціокультурному контексті. Висвітлено історіографію питання, можливість реконструкції міжкультурних відносин в умовах фронтиру. Проаналізовано Південно-Західний і Балкано-Карпатський фронтири, розглянуто основні культури фронтирних зон пізнього енеоліту — доби ранньої бронзи. Особливу увагу приділено ямній культурно-історичній спільноті, особливо її західному ареалу, пов'язаному з буджацькою культурою.

Ключові слова: фронтир, археологічна культура, міграція, колонізація.

Внесок Віталія Васильовича Отроценка у розвиток археології мідної і бронзової доби України важко переоцінити. У контексті даної роботи особливу увагу привертають його дослідження, присвячені абсолютній і відносній хронології епохи палеометалу, проблемам зміни культур та їх співіснування (напр.: Отроценко 2001; Отроценко, Рассамакін, Черних 2008 та ін.). Доробки дослідника дозволили нам більш детально і обґрунтовано, в рамках фронтирної теорії, розглянути типологію двох великих культурно-історичних ареалів — Північно-Західного Причорномор'я і Балкано-Карпатського регіону.

Постановка проблеми й термінологія. Фронтир (від *frontier* — «кордон», «порубіжжя») в сучасному розумінні фахівців — це багатокомпонентне поняття, що позначає рухливий цивілізаційний кордон між ще не освоєними і вже освоєними землями; водночас, це — зона освоєння і зона інтенсивної взаємодії різних культур. За відправну точку фронтиру вважають зустріч різних соціумів і початок взаємодії

між ними, що дає поштовх трансформаціям. З розвитком теорії фронтиру пов'язані нові перспективи в історичних та археологічних дослідженнях: саме вона дає можливість об'єднати різні напрямки життєдіяльності населення. Порівняльний напрямок фронтирних студій дозволяє залучити до давньої історії та археології різні аспекти, рівні, та прояви цього феномену. Фронтирний дискурс демонструє його кореляцію з такими поняттями, як прикордонна зона, «дифузія кордонів», перехідні форми і стани, амбівалентні тенденції тощо. До особливостей феномена фронтиру відносять його несистемний характер, структурну неоднорідність, флуктуаційність¹, множинність параметрів і хиткість кордонів (Барабаш 2019, с. 304).

В рамках археології бронзової доби Європи особливе значення має ямна культура, інтерес до якої посилюється у зв'язку з новітніми археогенетичними дослідженнями. Мобільність соціуму, інновації в матеріальній культурі її західного ареалу дозволяють розглянути деякі аспекти історії ямної культурно-історичної спільноти (КІС) в рамках концепції фронтиру. Це визначило наш інтерес до двох суміжних територій, освоєних населенням ямної КІС — Північно-Західного Причорномор'я і Балкано-Карпатського ареалу.

Мета статті — окреслити загальне значення фронтиру в контексті археологічних досліджень, з залученням конкретних матеріалів пізнього енеоліту — ранньої та середньої бронзової доби.

Концепція фронтиру: історіографічний аспект. Для розуміння значення (і перспектив

1. Флуктуація — випадкове відхилення якоїсь величини (фізичної, біологічної, соціально-економічної тощо) від її середнього значення.

застосування) концепції фронтиру в контексті археології важливо розглянути історію її появи у «західній» науці та процес поширення і практичного застосування в радянській, російській та українській історіографії.

Фронтір в зарубіжній історіографії.

Роботи американського соціолога Фредеріка Джексона Тернера (кінець XIX ст.) вже давно стали класикою, а основні положення його теорії фронтиру отримали з часом не тільки світове визнання, а й подальший розвиток. У «тернеріанській» концепції фронтір виступає як перехідна зона, динамічний рухомий кордон, де відбувається проникнення і подальше закріплення експансивного соціуму. На відміну від фіксованого кордону, фронтір виступає крайньою лінією, що просувається далі на малозаселені землі: «У цьому просуванні вперед фронтір є зовнішнім краєм хвилі — місцем зустрічі дикості з цивілізацією» (Тернер 2011, с. 13). В рамках північноамериканського фронтиру (Середній Захід і Південь США). Ф. Тернер сформулював доктрину «випускного клапану» (*safety-valve doctrine*). Вчений дійшов висновку, що наявність вільних земель водночас сприяла розв'язанню соціальних питань: при певних кризових ситуаціях: для вирішення гострих життєвих проблем здійснювався відтік певних груп населення на територію фронтиру. Фронтір для Ф. Тернера — особлива територія, яка зумовила процеси трансформації. На його думку, межа просувається не тільки в географічному, але також і в соціальному, культурному та ідеологічному сенсі. В концепції Ф. Тернера центральною лінією проходить тема суспільства, його формування в результаті трансформації в умовах порубіжжя¹ (Тернер 2011).

Надалі з'явилося багато робіт, які аналізують, доповнюють, але й критикують концепцію Ф. Тернера. Зупинимось лише на ключових моментах її подальшого розвитку: історії вивчення фронтиру присвячені ґрунтовні наукові роботи, де досить повно розкриті це питання.

Поняття «фронтір» було модернізовано і перенесено на Євразію, і в цьому заслуга, перш за все, американського синолога Оуена Латтімора (Lattimore 1962) і деяких інших вчених. Визначаючи фронтір як зони інтенсивної взаємодії кардинально різних культур, дослідником були показані неоднорідність території фронтиру, наявність внутрішнього та зовнішнього фронтиру, які відмінні етнічним складом населення, його ідентичністю. Він привернув увагу істориків до слов'янських держав, причорноморського Степу і козацтва. Але одним їх найважливіших досягнень О. Латтімора, на

наш погляд, є обґрунтування положення про те, що міжкультурні контакти, згідно нового розуміння фронтиру, не обов'язково є антагоністичними.

І все ж тривалий час у наукових дослідженнях панував тернерівський підхід до фронтиру. З часом концепція фронтиру набула визнання переважно, у англо-американському науковому середовищі. Дж. Александер звернув увагу на динамізм і різноманітність можливих «кордонів», які є невід'ємними елементами фронтиру (Alexander 1977). За Б. Паркером, межа і фронтір — два протилежних поняття: перше (*boundary*) жорстке, статичне, лінійне; друге (*frontier*) — м'яке, змінне і зональне. Він виділив географічні, політичні, демографічні, культурні та економічні типи кордонів. Разом з тим, він визначав, що прикордоння — це регіон навколо або між політичними та культурними цілісностями, в яких географічні, політичні, демографічні, культурні та економічні обставини або процеси можуть взаємодіяти, створюючи *border-границі* і фронтири. «Колонізація регіону», до того ж, здатна змінювати його етнічний та лінгвістичний ландшафт. Таким чином, фронтір є об'єктивною категорією історичного процесу, зоною транзиту культур та народів, зоною локального взаємовпливу. З іншого боку, це — символічний простір перетину соціальних, культурних, етнічних маркерів різних спільнот (Parker 2006).

Т. Хол, зіставляючи американський південно-західний фронтір з фронтірними зонами середньовічної Європи, Південно-Східної і частково Південної Азії різних хронологічних періодів, ввів таке поняття, як «стратегія максимізації дисперсії» (Hall 2011). Він зазначав, що будь-який фронтір можна зрозуміти тільки в контексті більш великих глобальних взаємодій, причому аналіз вимагає особливої уваги до конкретних місцевих умов і обставин — для оцінки процесів, що там відбуваються. Одним з направляючих і стимулюючих аспектів «стратегії максимізації дисперсії» на його думку була торгівля, і це спостерігалось практично у всіх фронтірних зонах, що зіставлялися автором в дослідженні Торгівля не тільки вела до встановлення контактів, але й могла змінювати етнічний вигляд регіону. Найчастіше торговці вступали в шлюб з місцевими жінками, щоб отримати кращий доступ до місцевих торговельних мереж або шляхів просування по території. Інкорпорація в місцеве суспільство за допомогою вступу в шлюб була характерна в різних фронтірних зонах, що призводило до розвитку гібридних популяцій. Деякі з них, принаймні на деякий час, самі стали самотні етнічними групами.

Дослідник звернув увагу на ще одну з рис фронтиру, а саме на особливу роль хвороб (насамперед тропічних і субтропічних) в первинних контактах, завоюванні і колонізації.

1. Український дослідник фронтірних студій вважає, що в українській мові поняттю фронтір найбільш близькі поняття рубіж, порубіжжя (Чорновол 2016, с. 5).

На Південному Заході, як і у всій Америці, європейські хвороби знищили велику частину корінного населення. У Юньнані все було навпаки: хвороби і загроза хвороб сповільнювали спроби завоювання і колонізації. Рівняння сучасних і стародавніх фронтів показує, що геноцид, етноцид, культурицид, етногенез, злиття, гібридизація і фракціонування — загальні процеси на багатьох різних фронтах (Hall 2011).

Типологію фронтиру в загальних рисах намітив ще Ф. Тернер, якій запропонував розділяти його на фронтири торговців, скотарів, гірників і землеробів (Тернер 2011, с. 20). Подальшим розвитком цієї типології є роботи Р. Біллінгтона, причому в основу його класифікації був покладений соціально-економічний підхід. Контакти в зоні фронтиру були проаналізовані ним як система відносин, що розглядається з різних точок зору і різними методами: соціології, соціальної антропології, теорії малих груп і постколоніальної теорії. На конкретних матеріалах з американської історії він виділив кілька стадіальних видів фронтиру, простеживши не тільки їх відмінності в типології і географії, а й динаміку в часі¹. У різні хронологічні періоди змінювалося наповнення цього поняття, тобто іншими ставали стимули освоєння нових територій (Hinterland)². Відповідно, розрізнялися основні заняття населення фронтирної зони (Billington 2001).

Набагато складнішою виглядає типологія Т. Хола, яка ґрунтується на комбінаціях видів фронтів (буферні, бар'єрні, внутрішні, зовнішні), екологічних відмінностей (степ, поля, гори, долини), типів недержавних груп, що є його мешканцями (групи, племена, союзи племен), типів взаємодіючих спільнот (бездержавні, залежні державні, імперії, капіталістичні) та типів фронтів (локальні економічні, політичні або мілітарні, віддалені економічні та культурні). Поєднання різних ознак в різних сполученнях дали можливість виділити 768 різних типів фронтів (Hall 2009).

А. Рібер називає три типи фронтів: динамічний, консолідований (державний), символічний (Рібер 2004, с. 199, 214). Австрійський професор А. Каппелер визначив степовий фронт Євразії, як поєднання географічного,

соціального, військового, релігійного і культурного фронтів, а в історичному контексті — як зони комунікації і економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії між спільнотами з різною специфікою. Ним виділені: воєнний фронт; фронт інтенсивної експлуатації природних ресурсів; фронт поселень (Каппелер 2003).

З точки зору Г. Райлі, необхідно говорити про чотири аспекти фронтиру: філософський (фронт як особлива ідеологія), географічний (фронт як певне місце), історичний (фронт як процес), соціально-економічний (фронт як особливий продукт). Подібне бачення фронтиру значною мірою розширює саме розуміння фронтиру, акцентуючи увагу дослідників на більшій кількості проблем для аналізу (Riley 2003, р. 13).

Концепція фронтиру, з усіма її численними науковими конотаціями, лише недавно привернула увагу археологів і соціальних антропологів (1970—1980-ті рр.). Дослідники наводять численні приклади фронтиру, як динамічної зони інновацій та рекомбінацій, завдяки якій культурні матеріали з багатьох джерел переміщалися і трансформувалися. У той самий час вони виявляють повторювані процеси фронтірної історії, які дозволяють проводити загальноісторичні порівняння: виникнення фронтиру по відношенню до основної області, розвиток соціального обміну, взаємини між раніше окремими групами населення, що мешкають тепер у зоні фронтиру і т. п. (див. історіографічні огляди: Feinman 1986; Parker, Rodseth 2016).

У роботах, пов'язаних з давньою історією, було запропоновано розглядати фронт, як відкриті соціальні системи, як проміжний простір між двома або більше культурно диференційованими групами. При цьому увага вчених акцентувалася на еволюції фронтиру і його місці у етноархеологічних дослідженнях (напр.: Green, Perlman 1985).

Також у контексті давньої історії і археології обговорюється можливість застосування в межах теорії фронтиру деяких аспектів, пов'язаних з постколоніальними теоріями. Припускається, що останні можуть запропонувати концептуальний інструментарій для розгляду культурних процесів, їх виникнення і розвитку. Незалежно від місця розташування фронтиру в часі і просторі — і незалежно від того, чи є він колоніальним конструктом або зоною між двома незалежними групами і територіями — методи історичної археології та постколоніальний теоретичний підхід дають можливість пояснити множинність варіантів взаємин і розвитку фронтірної зони та динаміки культурних ландшафтів (Naum 2010, с. 108). По-перше, археологам і антропологам слід мати на увазі, що місцеві групи населення реагують на контакти з алохтонами, виходячи зі свого власного культурного походження

1. У конкретному вигляді ці розробки Р. Біллінгтона виглядають наступним чином: торговий фронт (1776—1840); фронт долини Міссісіпі (1803—1845); Орегонський фронт (1825—1845); фронт Великого Басейну (північно-західні території) (1830—1846); Каліфорнійський фронт (1830—1846); шахтарський фронт (1858—1875); транспортний фронт (1858—1884); скотарський фронт (1865—1887); фермерський фронт (1870—1890).
2. Стосовно теорії фронтиру, термін Hinterland позначає землі, що примикають до вже освоєних територій і які плануються до подальшого освоєння.

та досвіду, замінюючи старе новим в рамках саме своїх соціальних і економічних систем, а також систем життєзабезпечення. По-друге, у міру просування зі своїх територій до регіону активного контакту з корінними жителями, колоніальні поселення стають простішими (в соціальному і культурному плані) і все більш відмінними від «батьківських». Це явище було названо «градієнтом колонізації». При цьому фронтір включає в себе тільки частину градієнту колонізації — зокрема, той регіон, де два або більше суспільств знаходяться в активній конкуренції (Casagrande, Thompson, Young 1964, p. 311).

У той же час, археологи дійшли висновку, що не завжди себе виправдовує очікування чітких меж, які проявлять себе у матеріальній культурі. Фронтір в археологічному контексті слід визначати, як зони наскрізних соціальних мереж, до яких входять окремі сегментарні групи населення. Вони перетинають традиційні чи умовні кордони фронтіру на різних просторових і часових рівнях (Lightfoot, Martinez 1995, p. 471). У деяких випадках археологічні відомості (особливо різноманітні керамічні вироби) відображають не тільки певні зміни: виявляється повсюдний «опір розвитку» («resistance to development»). Це опір, який може бути широко розповсюдженим фронтірним феноменом, отримав назву «структурна інертність» («structural inertia») (Staski 1998, p. 21).

Г. А. Васелков і Р. Елай Пол (Waselkov, Eli Paul 1981) пропонують впорядковану структуру дослідження — для того, щоб розгляд фронтіру (як зони соціальної взаємодії і культурного обміну) дозволив би археологам не лише детально простежити зміни, які відбувалися у різних аспектах культур, що контактують, але і для того, щоб пояснити закономірності і винятки — з точки зору конкретних моделей фронтірної динаміки.

1) Фронтірні моделі пов'язані з взаємовідносинами інтрузивних і корінних спільнот, тому необхідно знати культурні особливості суспільств, між якими простежені (чи не простежені) контакти.

2) Фронтір — це відкрита система, в якій зміни в одній підсистемі до деякої міри вплинуть на інші підсистеми. Як тільки зміни в суспільствах, залучених в зону фронтіру, будуть виявлені, завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити джерело інновацій, причину їх появи і прийняття. Інновації можуть включати в себе розробку абсолютно нових моделей поведінки, шаблону артефактів або вибіркоче прийняття окремих елементів з культури іншого фронтірного суспільства.

3) Зміни в адаптивній поведінці є в цілому консервативними: суспільства пристосовуються з точки зору своїх власних культурних традицій, переважно намагаючись зберегти свою систему цінностей незмінною, вибираючи нові

поведінкові варіанти в зміненому культурному середовищі, що може знайти відображення у археологічних реаліях.

Узагальнюючи доробки зарубіжних науковців, слід визначити, що фронтір — як особливе історико-культурне явище — характерний для багатьох країн світу в різні історичні епохи. Фронтірна теорія, будучи однією з евристичних моделей пізнання історичного розвитку, виявилася затребуваною вже не тільки істориками, а й філософами, культурологами, антропологами, політологами, соціологами і, нарешті, археологами.

Концепція фронтіру в радянській та російській історіографії. За радянських часів наукові праці Дж. Тернера та його послідовників незмінно зазнавали критики, хоча з 1960-х рр. фронтірну теорію почали вивчати більш об'єктивно. Але лише з початком «перебудови» і більш вільним доступом до зарубіжних видань, зросла кількість російськомовних робіт з цієї тематики. Методи, вироблені американською наукою при вивченні фронтіру, стали використовувати для оцінки російської історії, перш за все Сибіру, Далекого Сходу і південних областей. Серед радянських та російських дослідників теорії фронтіру, які продовжили розробки цієї концепції стосовно різних регіонів Росії в різні хронологічні періоди, відзначимо роботи І. Басалаєвої, Н. Болховитинова, Н. Замятиної, М. Колесникової, С. Маловичко, Д. Резуна, А. Романової, А. Хромих М. Шиловського та інших.

Найявні досить докладні огляди літератури (напр.: Романова, Якушенков, Хльщева 2014, с. 11—37) дозволяють нам не зупинятися на цьому аспекті детальніше. Здебільшого дослідниками були прийняті основні положення класичної теорії фронтіру, хоча варто відзначити декілька моментів. Так, у своїх розробках історики, частіш за все, спираються на філософську концепцію фронтіру, згідно з якою, фронтір — це завжди конфліктна зона; саме тому всі закони конфліктології поширюються на правила його існування (Карабущенко 2016, с. 94).

Крім того, звертається увага на особливості застосування ряду парних понять: «колонізація» і «фронтір», «внутрішній фронтір» і «зовнішній фронтір» і т.п. Зовнішній фронтір — це місця і моменти першої зустрічі мігрантів з автохтонним населенням, де спостерігаються початкові нестійкі економічні, соціальні, політичні та культурні контакти. Внутрішній фронтір — це сформовані контактні зони, де постійні поселення нового населення вкрапляються в місця проживання місцевих народів всередині колонізованої території¹. В рамках

1. Наприклад, китайці розрізняли «внутрішніх варварів», які жили в певних внутрішніх ізольованих районах, і «зовнішніх варварів» на прикордонних територіях (Скотт 2020).

внутрішнього цивілізаційного фронтиру формується нова спільнота або особливий варіант старої спільноти, на основі різних типів взаємодії (Хромых 2009, с. 108—114).

Таким чином, фронтір — це особливе місце (локус), особливий період (темпоральність), особливі ресурси (особлива економіка, утопія / дістопія) і особливий спосіб життя (трансгресія, культурна регресія тощо) (Романова, Якушенков, Хлыщева 2014, с. 35).

При цьому, не дивлячись навіть на створення спеціалізованого російськомовного видання («Журнал фронтирных исследований»), роботи, пов'язані з давньою історією і археологією, є поодинокими. Відзначимо цикл робіт А. В. Єпимахова, присвячений історіографічному аналізу еволюції концепції фронтиру, обґрунтуванню можливості її застосування для інтерпретації археологічних відомостей (на конкретному прикладі бронзового віку Південного Зауралля) та соціальним структурам в умовах фронтиру. Дослідником сформульовано авторське розуміння цього феномену, запропоновані його археологічні критерії: локальність, стислість функціонування, культурна варіативність, міграційне походження, військовий характер еліти, сліди конфліктів, тривала трансляція традицій після завершення функціонування фронтиру (Єпимахов 2014; 2018a; 2018b).

Фронтір в українській історіографії.

Першим українським дослідником, який переніс теорію фронтиру на український ґрунт, став Ярослав Романович Дашкевич, якій наголосив на важливості теорії фронтиру для історії України (Дашкевич 1989)¹. Він не лише звернув увагу на той факт, що Україна тривалий час була зоною етнокультурної взаємодії між українським населенням і степовими сусідами, але й виділив кілька типів природних і антропогенних фронтірів, звернувши увагу на населення прикордоння, його контакти і взаємопроникнення. У працях, де традиційним є застосування тези про фронтір як про зону інтенсивної взаємодії різних культур, він обґрунтував доцільність і важливість фронтірних студій для осягнення української минувшини (Дашкевич 2016). Слід за ним відносно нову для себе тему стали розробляти інші українські історики: Д. Білий, В. Брехуненко, Т. Винарчук, В. Грибовський, В. Кравченко, П. Кабитов, З. Кобозева, С. Леп'явко, В. Майслійчук, В. Маслак, В. Мільчев, І. Стороженко І. Чорновол, Л. Щербакова та інші (огля-

ди основних напрямків див.: Верменич 2012; Винарчук 2013). У той же час, підхід до теорії фронтиру стає більш ґрунтовним, розробляють як теоретичні аспекти, так і практичне їх застосування при аналізі та інтерпретації культурних процесів певних історичних періодів — і на окремих територіях. Звісно, більшість робіт пов'язано з конкретною історичною проблематикою: ідеями теоретиків фронтиру оперують, перш за все, історики козацтва, фахівці у галузі локальної історії. Але водночас аналізують зарубіжний досвід (Чорновол 2016; Маслак 2014; Кисельов 2016 та ін.), проводять тематичні форуми, пов'язані з аналізом концепції фронтиру як теоретичної моделі історичного дослідження. Фахівці наголошують на широких можливостях наукового аналізу історичних процесів України на засадах концепції фронтиру з географічних, соціальних, культурних, релігійних тощо позицій (Каппелер, Кравченко, Вульф 2011). А. Каппелер до того ж підкреслює особливе значення прикордоння в історії України, виділяючи два фронтірні регіони — Причорномор'я і Закарпаття (Каппелер 2007).

Щодо теоретичного аспекту фронтірної теорії, зазначимо також праці І. П. Чорновола, який присвятив низку публікацій теоретичним та методологічним проблемам концепції фронтиру, основним етапам її критичного осмислення. У його роботах надано характеристики різних підходів в історичних фронтірних студіях попередніх періодів та сучасності. Автор дійшов висновку, що теза про фронтір суттєво вплинула на формування альтернативної концепції історичного процесу: упродовж ХХ ст., завдяки її різним інтерпретаціям та застосуванню в історії інших країн, сформувалася дисципліна компаративних фронтірів (Чорновол 2013, с. 281).

На зміну однозначних оцінок фронтиру приходять поліваріантність трактування цього поняття, змінюється його наповнення. Обґрунтовується точка зору, що поряд з воєнізованим поширенням влади сильного суспільства, колонізація фронтиру може здійснюватися в результаті поступового розширення етнічних кордонів більш активних і життєздатних народів (Карачоні, Підгушній, Коваль 2016). Амбівалентність контактів² поступається місцем «фронтірному дискурсу», який став однією з найпопулярніших моделей для вивчення історії етноконтактних зон, цивілізаційних перехрест'я і суспільств, розташованих в зонах впливу останніх (Чорновол 2013). Фронтір — «простір змінних цінностей зони зіткнення різних культур й адаптації до природного середо-

1. На думку І. П. Чорновола, фундаторами цього дослідницького напрямку у вітчизняній історичній науці можна визнати М. Грушевського та Д. Багалія з їх учнями, які ще не вживали цей термін, але приділяли увагу порубіжним особливостям національної історії та ідентичності, окремі з них навіть вважали дискурс колонізації за стрижневий процес минулого України (Чорновол 2016, с. 17).

2. Тобто протистояння і протиставлення — ковбоїв та індіанців, кочівників і хліборобів, українських козаків і їх супротивників (Речі Посполитої / Російського царства / Оттоманської Порти) тощо.

вища, в процесі якого, як наслідок інтенсивної комунікації, економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії, відбуваються заповнення, пристосування (акультурація) або одомашнення (асиміляція) однієї культури іншою» (Чорновол 2016, с. 22).

Хоча тема фронтиру і прикордоння є порівняно новою галуззю дослідження для таких аспектів гуманітарного знання, як соціальна філософія та соціальна антропологія, вона в цьому ракурсі вже привернула увагу українських вчених. Обґрунтовано необхідність саме соціокультурного підходу до аналізу феномена фронтиру, розглянуто ключові аспекти міждисциплінарного конструювання відповідного поняття в умовах соціокультурних реалій (Максимович 2017). Вважається логічним звернення дослідників до сфери культурних традицій, релігійних практик, ментальності, особливостей соціальної поведінки, специфічних механізмів адаптації соціумів до природно-географічних умов. Саме ці знання давали можливість визначити сприйняття однієї етнічної групи іншою, збіг в ієрархії цінностей та антагоністичні протиріччя (Кривицька 2015, с. 180). Досліджувати феномен фронтиру потрібно у контексті соціального простору, а поліваріантність його визначається характером кордону (Кочан 2008). Загалом, зарубіжні та вітчизняні дослідження не тільки окреслили фронтири в історії України в різних історичних періодах, але і переконливо підтвердили перспективність використання цієї дослідницької парадигми для наукового аналізу історичних процесів України (Винарчук 2013, с. 215).

На наш погляд, науковий доробок студій фронтинів в українській історіографії лишається ще нечисленним, а вивчення фронтиру в українській історичній науці носить відносно розрізнений характер, концентруючись на окремих аспектах його проблематики. Але в українській археології тема фронтиру практично не розроблена.

Теорія фронтиру як інноваційний інструмент для дослідження мобільних прикордонних спільнот. Як ми вже відзначали, фронтини трактують як особливу перехідну зону контактів двох або більше культур і / або політичних структур, як територію соціальної взаємодії і культурного обміну. При цьому все ж слід мати на увазі, що фронтини — це поки що не до кінця відпрацьований інструментарій виявлення культурних кордонів та дистанцій між представниками різних соціокультурних спільнот на порубіжжі. Перед нами тільки розгортається процес щодо з'ясування специфіки соціодинаміки фронтиру як пограниччя, кордону та як специфічного архетипу культури — для класифікації різновидів особливих регіональних ідентичностей (Кривицька 2015, с. 186).

Фронтини може володіти власною системою культурних, соціальних і технологічних сте-

реотипів, частина яких в подальшому набуває поширення за межами цього середовища. У той же час, стереотипи, задані епохою первісного освоєння території (тобто епохою фронтиру), зберігаються і транслюються протягом тривалого періоду. При цьому слід враховувати, що фронтини характеризуються етнокультурною неоднорідністю і, як вважають, асоціюється с наявністю конфліктів (Елимахов 2014, с. 876; 2018b, с. 94—95, 104). Розуміння фронтиру, як процесу, надає можливість відійти від його просторової до соціальної локалізації, сприяє перенесенню уваги на соціальні аспекти (Винарчук 2013, с. 211).

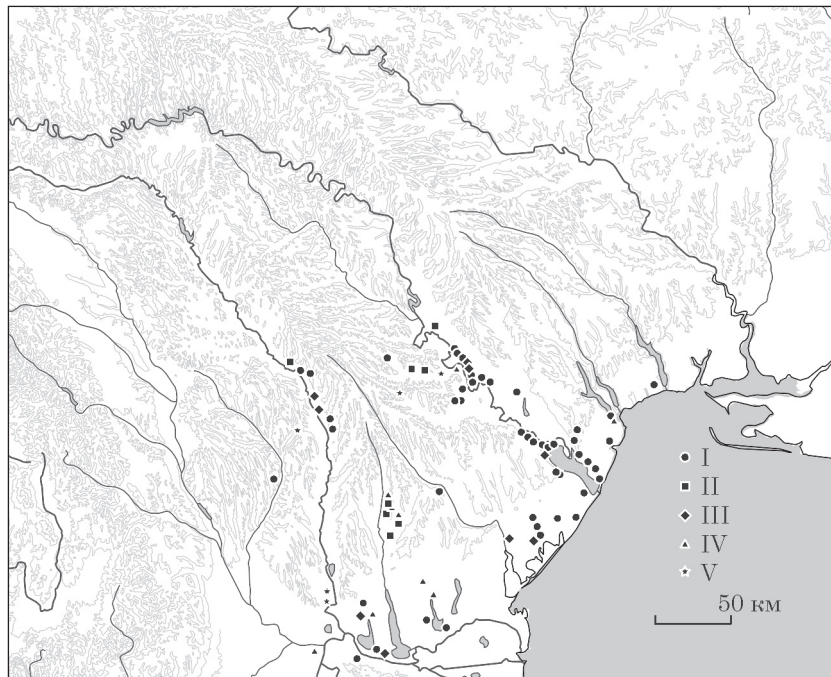
В. Кравченко позиціонує фронтири як своєрідні «інкубатори», де відбувається організація і розвиток нових суспільств, і де умови для ідентичного відтворення форм та засобів соціального життя «метрополії» відсутні. До того ж фронтини сам по собі не створює певного типу суспільства, а тільки забезпечує своєрідний «плацдарм» взаємодії різних культур, систем цінностей, інтересів, в чому і полягає його інноваційна роль (Капшелер, Кравченко, Вульф 2011, с. 56).

На наш погляд, має значення той факт, що у різні хронологічні періоди і на різних територіях на передній план можуть виступати різні вектори відносин між суспільствами і різні моделі культурного діалогу: торгові, військові, ідеологічні, релігійні, шлюбні і т. п. Тому вважати територію фронтиру «завжди конфліктною зоною» буде досить прямолінійно. Сучасні історики дійшли висновку, що фронтини — це не тільки фронт, межа, агон, тобто зіткнення двох полярних акторів або битва антиномій, але ще й новий відкритий світ нелімітованих можливостей, що привертає і дає надію нових ресурсів, нових перспектив розвитку і процвітання (Романова, Якушенков, Хлыщев 2014, с. 77; Якушенков 2012, с. 73—80).

Можна дати ще декілька визначень фронтиру. З політико-географічної точки зору це буде смуга (лінія) поселень, що постійно зміщується, пересувається вперед, жителі яких освоюють і цивілізують на первинному рівні дикі землі та природні ресурси. З соціально-антропологічної точки зору це — зона змішування і взаємодії двох або більше народностей, одна з яких може бути представлена менш розвиненим («варварським») аборигенним населенням. Нарешті, з соціокультурної точки зору, це — територія, на якій формується нова спільність (і, відповідно, нове суспільство). Відбувається це на основі адаптації один до одного представників всіх наявних в зоні фронтиру спільнот (з подальшою асиміляцією частини з них) — з їх індивідуальними культурами і під впливом всіляких зовнішніх факторів: природно-кліматичних, політичних, економічних, релігійно-ідеологічних тощо (Панарина 2015, с. 22).

Рис. 1. Усатівська культура і синхронні основні пам'ятки деяких типів: I — усатівська культура; II — хаджидерський тип; III — квітнянська / пост-маріупольська культура; IV — пам'ятки животилівського типу (тип Бурсучень Гординештсько-Пізньомайкопського феномену); V — тип Фолтешть (за Петренко 2013)

Розуміння фронтиру як процесу дозволяє перейти від його просторової локалізації до соціальних аспектів, що дає можливість застосування концепції фронтиру для інтерпретації історичних та археологічних даних.

Гіпотеза. Розглядаючи Північно-Західне Причорномор'я та Балкано-Карпатський регіон скрізь призму фронтирної теорії, можна виділити два типи фронтиру, притаманні на наш погляд цим територіям.

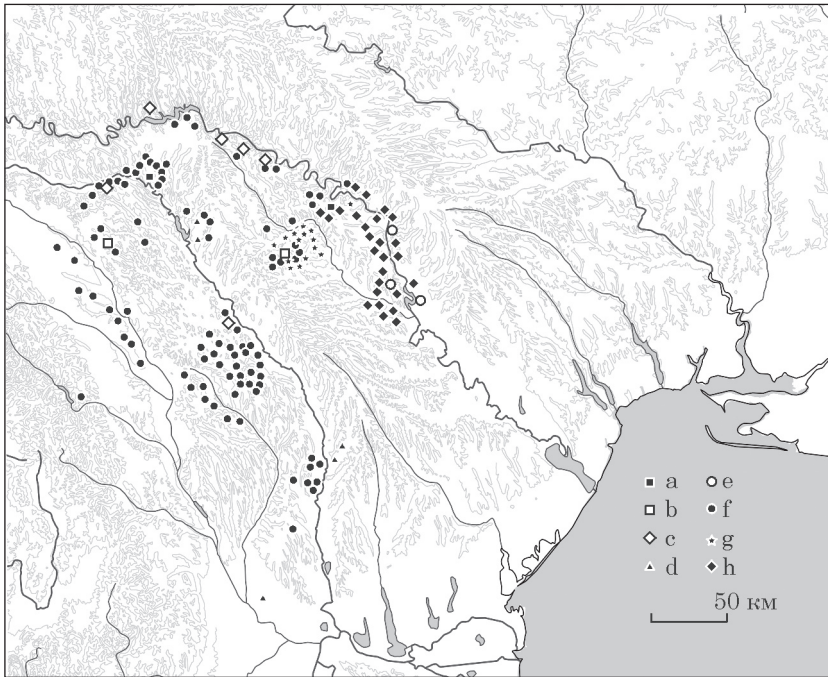
Перший з них (Південно-Західний) можна віднести до скотарського типу, другий (Балкано-Карпатський) — до торгового. Економічний фактор був домінуючим в культурно-історичних процесах і взаєминах населення Північно-Західного Причорномор'я і різних частин Європи, в формуванні та поширенні зон фронтиру. Особлива роль відводиться буджацькій культурі, переважно, з ареалу якої поширювалося населення в різні регіони Балкан, Прикарпаття і Центральної Європи. Ця культура за своїм поховальним ритуалом може бути співвіднесена з ямною культурно-історичною спільнотою, виділяючись керамічним комплексом та металевими артефактами. Одним з основних стимулів руху ямного (буджацького) населення в західному напрямку, на наш погляд, було встановлення торгових відносин і формування торговельних шляхів, важливою метою — отримання металів: срібла, міді, бронзи, засвоєння прийомів їх обробки.

Ареал Північно-Західного Причорномор'я має усі необхідні ознаки фронтиру — це й трансформація місцевих культур, й прибуття нового населення, освоєння ними окремих локусів, інтеграція чи відокремлення груп автохтонів та прибульців (рис. 1—3). Аналіз археологічного матеріалу дозволив дійти вис-

новку, що саме інтеграційні процеси різних культурних традицій місцевого енеолітичного населення (квітнянської, ніжньомихайлівської, животилівської, постстогівської, пізньої чернаводської, усатівської культур та культурних груп), при зовнішньому культурному впливі, на тлі інтенсифікації культурно-історичних процесів, призвели до формування буджацької культури на базі місцевого, протобуджацького, горизонту (Іванова 2015). Таким чином, у пізньому енеоліті територія Північно-Західного Причорномор'я є «зоною освоєння», тобто фронтиром: саме так позиціонують фронтір його дослідники (напр.: Замятина 1998). В добу ранньої бронзи регіон зберігає свій фронтирний статус.

Є підстави вважати, що аридизація клімату, всупереч поширеним уявленням, не мала негативних наслідків для населення пізнього енеоліту — раннього бронзового віку: внаслідок кліматичних змін відбувся розквіт степових спільнот. Тому й господарство населення було комплексним, скотарсько-землеробським, за провідної ролі пастушого скотарства. Цій аспект був певним (але не єдиним) аттрактором, що сприяв притоку нового населення, освоєнню нових територій. Дослідники позиціонують територію Північно-Західного Причорномор'я як зв'язуючий ланцюг або свого роду міст між Сходом і Заходом, між світом хліборобів і світом скотарів.

В останнє десятиліття з курганних комплексів нижнього Подунав'я, Трансільванії і Альфельда, які протягом багатьох років відносили до ямної культури, була виділена група пізньоенеолітичних поховань, що передують ямним (рис. 4). Вони датуються в діапазоні 3300—3050 рр. до н. е. і, як вважають, об'єднують

Рис. 2. Пам'ятки пізньотрипільського часу: а — ґрунтові могильники гординештського часу; б — окремі ґрунтові поховання гординештського часу; с — інтрамуральні поховання гординештського часу; д — підкурганні поховання гординештського часу; е — могильники вихватинського часу; ф — поселення Гординешть-Хородиштя; г — вихватинські поселення; h — кириленські поселення (за Топал, Церна 2010)

Рис. 3. Поховання з витягнутим положенням небіжчика в Північно-Західному Причорномор'ї (за Манзура 2010)

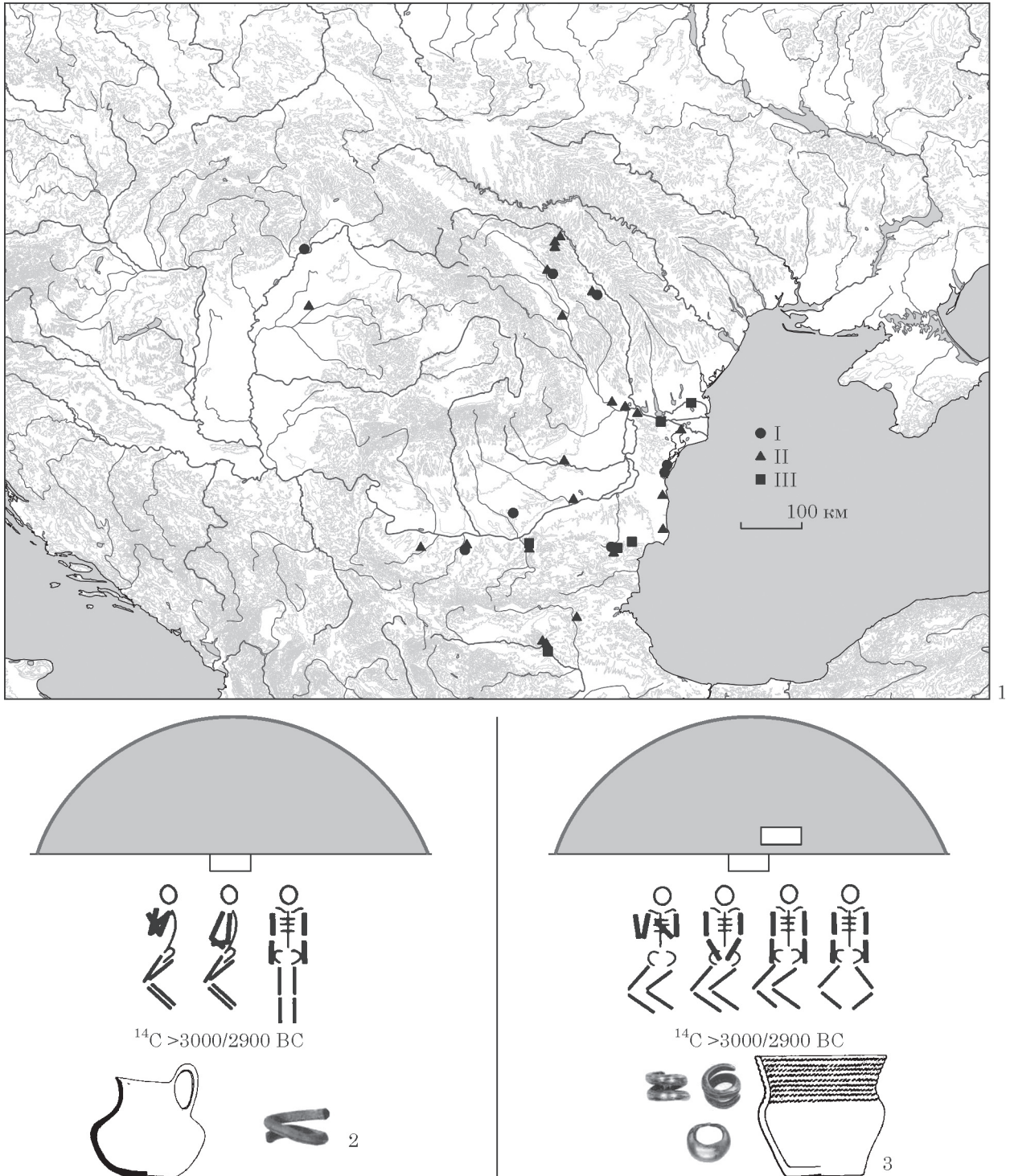
«східні» поховальні традиції ніжньоміхайлівської і квітнянської культур з традиціями місцевого населення¹. Деякі кургани пов'язують з культурою Чернавода I (Frînculeasa, Preda,

1. Не всі поховання з витягнутими скелетами слід відносити до квітнянської культури. Цей ритуал може походити від давніших культурних традицій Балкано-Дунайського регіону, які зберігалися протягом досить тривалого періоду. І це не хронологічний епізод, який можна поміщати десь між двома орієнтирами. Такі могили існували в другій половині IV тис. до н. е., але також дискретно фігурував в першій половині III тис. до н. е. Потім їх можна зустріти в катакомбному поховальному середовищі

Heyd 2015, p. 82—84; Frînculeasa et al. 2019; Diaconescu 2020, p. 42—44). Також виділені поховання житовилівської групи та нечисленні пам'ятки усатівської культури (рис. 5), в т. ч. поселення Дядове (Дергачов 2004, с. 111; Nikolova 2000, p. 4; Frînculeasa et al. 2019, p. 67). Ці культури та культурні групи пов'язані з першою фазою курганного будівництва. Для першого етапу важливим міг бути контакт цих спільнот, які беруть початок в північно-понтійських степах, з культурами Баден та Чернавода III (Frînculeasa, Simalcsik, Preda 2017, p. 294—295, 313).

Археологічні відомості свідчать також про просування буджацького населення з території

Рис. 4. Преямні та ямні поховання в Нижньодунайському регіоні: 1 — карта підкурганних поховань на захід від Чорного моря, ймовірно, датованих другою половиною IV тис. до н. е. (I — витягнуті на спині; II — поховані боку; III — невизначені); 2 — основні риси преямних поховань регіону; 3 — основні риси ямних поховань регіону (за Frînculeasa, Preda, Heyd 2015)

Північно-Західного Причорномор'я в західному напрямку і створення фронтірних зон, спочатку на територіях румунської Молдови, північної та південної Добруджі, а потім далі й далі на захід (рис. 6). В процесі цього поступового руху змінюються культурне оточення в окремих зонах Балкано-Карпатського ареалу, змінюється й культурний вигляд та культурні

зв'язки ямного (буджацького) населення в нових місцях проживання (Іванова 2014).

Переселенці спричинилися до вагомих змін на Нижньому Дунаї, забезпечивши передачу на цю територію не тільки ідей і технологій, але також і елементів, які будуть формувати структуру місцевих спільнот (Frînculeasa 2019, p. 129; Frînculeasa et al. 2020, p. 213). Тут вони

Рис. 5. Карта пам'яток усатівської культури в західному Причорномор'ї

знайшли відповідне степове природне середовище (Racimo, Woodbridge, Gyfe 2020), природні ресурси, вже існуючі контакти і суспільство, яке було пристосоване до взаємодії зі світом Західного Причорномор'я (Grînculeasa, Preda, Heyd 2015). Дослідники вказують на важливість мобільності в демографічному та соціальному розвитку населення (Linderholm et al. 2020).

Особливістю матеріальної культури при розселенні на нових територіях була поступова втрата форм посуду, характерного для буджацької культури (зустрічається тільки в похованнях румунської Молдови та в Добруджі), привнесення до поховального обряду балкано-карпатських і центрально-європейських рис і артефактів. Сприймаються не лише поширене в Подунав'ї скорчене на боці або витягнуте на спині положення скелета, але й безкурганний обряд поховання. При цьому зберігаються і «класичні» ямні риси. Вплив буджацької культури на автохтонне населення проявився, переважно, в поховальній обрядовості, в меншій мірі — у кераміці та інших артефактах (ножі, срібні прикраси). Це свідчить про наявність певних інтеграційних процесів і про формування відносно стабільних взаємин між мігрантами і населенням Карпато-Балканського

фронтиру. Якщо розглядати власне буджацький керамічний комплекс, то слід відзначити, що на ранньому етапі (перша половина III тис. до н. е.) найбільш вираженими були зв'язки буджацького населення Північно-Західного Причорномор'я саме з Балкано-Дунайським регіоном, при наявності й центрально-європейських контактів.

На наш погляд, аридизація клімату і регресія Чорного моря, що мали місце у III тис. до н. е., всупереч поширеній думці, не мали негативних наслідків для населення Північно-Західного Причорномор'я, а, навпаки, сприяли розширенню степової зони, створюючи умови для розвитку і поширення скотарства. Зростання населення, що відбилося в наявності великого числа поховальних пам'яток, вказує на виникнення оптимальних природних умов для скотарства. Розширення ареалу проживання у західному напрямку теж стало наслідком нової природно-кліматичної ситуації. Іншим аспектом просування на захід була торгова колонізація, в основі якої знаходився обмін природними ресурсами — металів Балкано-Карпатського ареалу і солі з солеродних лиманів Північно-Західного Причорномор'я. Останнє слід визнати не лише особливим географічним

Рис. 6. Розташування міднорудних районів, срібних копалень і пам'яток Балкано-Карпатського фронтиру. *Міднорудні райони:* I — північна частина Східних Карпат (райони Бая-Маре, Родна, Бая-Борша, Південна Буковина); II — Західні Румунські гори (Апусені), рудні райони металіч і Біхор; III — група родовищ Банат, Бор, Відін; IV — Врачанська група; V — Верхньофракійська група; VI — Странджа. *Сучасні срібні рудники:* 1 — Байя-Спріе, Кавнік; 2 — гори Апусені, Вереспаток (Абруд); 3 — група родовищ Бор, Рудна Глава, Майданпек; 4 — Рудник; 5 — Ново-Брдо; 6 — Сребрениця; 7 — група родовищ Шемніц, Пуканек, Нова Бая; 8 — Кремніца; 9 — Олькуш. *Розподіл пам'яток по регіонах:* а — Пруто-Карпатський регіон; б — Добруджа; с — Мунтенія і східна Олтенія; д — захід Нижнього Подунав'я; е — Трансільванія; ф — північно-східна Фракія; г — Банат; h — Альфельд; і — Верхньодунайський регіон

ареалом, «контактною зоною» багатьох культур, а й унікальним природним об'єктом, районом видобутку солі, освоєння якого сприяло процесам культурогенезу, розвитку обміну і торгівлі в різні історичні епохи, аж до пізнього середньовіччя. Початок цим процесам було покладено в ранньому бронзовому віці і пов'язане з населенням усатівської і буджацької культур (Іванова 2010).

Зазначимо, що І. Т. Черняков намітив виділення Балкано-Карпатського осередку культурогенезу, але пов'язував його з прибуттям в регіон катакомбного населення і формуванням бабинської культури (Черняков 1996).

Археогенетика і фронтір. Останнім часом відродився інтерес до ямної культури. Це пов'язано з новими можливостями археогенетичних досліджень та спільній праці генетиків та археологів. З точки зору генетики, існує факт наявності загальних генетичних визначників у носіїв ямної культури (ЯК) та культур шнурової кераміки (КШК). За час, що минув після виходу статей, які показали цей зв'язок

(Allentoft et al. 2015; Haak et al. 2015; Mathieson et al. 2015), у обговореннях цих результатів генетиками і археологами зміцнилася загальна ідея, згідно якої причиною цього зв'язку є походження носіїв КШК від племен ЯК. Ця точка зору розвивалася паралельно з основною ідеєю про масову міграцію населення ЯК до Європи (Haak et al. 2015).

Проблема в тому, що ні ця масова міграція, ні походження КШК від ЯК, на археологічному матеріалі не простежені. Проте, якщо немає підстав говорити про масштабні міграції, необхідно пояснити висновки генетиків про подібність по генофонду населення культури шнурової кераміки Європи з носіями ямної культури та ряд інших питань.

В археології бронзового віку вже традиційним є виділення не просто археологічних культур, а культурно-історичних спільнот (ямна, катакомбна), культурного кола (Бабино) або культурного феномену (дзвоноподібних кубків). Усередині них існує градація на окремі культури і культурні варіанти. Цей підхід, що

цілком виправдав себе, все ж є неповним. Поза полем зору, часом, залишаються взаємини між різними групами населення всередині однієї культури. Також не завжди звертають увагу на характер взаємин між прийшлим монокультурним населенням і автохтонами — носіями різних культурних традицій, які можуть різнитися навіть в рамках відносно компактних географічних ареалів. Контакти, які реконструйовано за археологічними відомостями, можуть відбитися як у матеріальній сфері (артефакти), так і в духовній (поховальна обрядовість, сакральний світ). З іншого боку, їх відсутність при синхронізації культур вказує на дистанціювання людських колективів, швидше за все, в рамках опозиції «свій — чужий». Як виявилось, на інтенсивність і спрямованість контактів не впливають відстані: часом, контакти більш виразні з віддаленими культурними групами, ніж з сусідніми. Ямні анклавні Балкано-Карпатського ареалу демонструють різні варіанти взаємовідносин та ступені інтеграції автохтонного та алохтонного населення.

Усі ці особливості ставлять під сумнів теорію масштабної ямної міграції в західному і східному напрямках, яка, судячи з аргументів авторів гіпотези «ямної навали», проходить в усіх регіонах за єдиним сценарієм (захоплення нових територій, витіснення і заміна чоловічого населення, з заміщенням генетики) і з аналогічними наслідками (утворення нових культур).

Висновки. Залучення відомостей природничих наук до археологічного контексту дозволяє уявити рух саме буджацького (ямного) населення на захід (в Південно-Східну і Центральну Європу) не як міграцію степового населення, яка призвела до загибелі одних культур і появи нових, а як торгіву колонізацію, з поступовою інтеграцією у культурно історичний ландшафт нових територій (Іванова 2013). Природні ресурси, таким чином, були основою не тільки життєдіяльності, а й обмінних відносин, встановлених між населенням Північно-Західного Причорномор'я і Південно-Східної Європи, створюючи передумови просування в зону Балкано-Карпатського фронтиру. Завдяки аридизації формувалися мережі доріг, зростає період їх використання, стимулюючи переміщення населення, освоєння нових територій та розвиток торгових / обмінних шляхів.

Враховуючи аналіз аттракторів колонізації та взаємовідносин ямного та місцевого населення в зоні Балкано-Карпатського фронтиру, можна дійти висновку, що, на відміну від Південно-Західного, його слід віднести до торгового типу, поява якого була наслідком просування на захід населення буджацької культури.

Теорія фронтиру, як було показано вище, може стати інструментом не лише для аналізу історичних подій у недалекому минулому (нова та новітня історія), але і для реконструкції дав-

ньої історії в певному ареалі («зона фронтиру»), виходячи з відомостей археології. Цьому сприяє, насамперед, саме поняття фронтиру — як рухливого кордону, зони освоєння, яка поступово розширюється, як символічного простору перетину соціальних, культурних, етнічних маркерів різних спільнот.

З огляду на існуючі розробки істориків та фахівців інших гуманітарних дисциплін (соціологів, культурологів, антропологів, філософів, політологів), слід виробити нові підходи і у археології.

ЛІТЕРАТУРА

Барабаш, Ю. Я. 2019. Етнокультурное пограничье: концептуальный, типологический и ситуативный аспекты (Чужое — Иное — Свое). *Studia Litterarum*, 4, 3, с. 290-329.

Верменич, Я. 2012. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України*, 6, с. 67-90.

Винарчук, Т. В. 2013. Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVI, с. 211-217.

Дашкевич, Я. 1989. Большая граница Украины. В: Крупник, И. И. (ред.). *Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения)*. Москва: АН СССР, с. 7-19.

Дашкевич, Я. 2016. *Україна і Схід*. Львів: Коло.

Дергачов, В. О. 2004. Пізній період Трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 109-114.

Епимахов, А. В. 2014. Концепция фронта в исторических и археологических исследованиях. Современное состояние. В: Ваулин, С. Д. (ред.). *Наука ЮУрГУ. Материалы 66-й научной конференции. Секции социально-гуманитарных наук*. Челябинск: ЮУрГУ, с. 875-879.

Епимахов, А. 2018а. Теория фронта и археология бронзового века Урала. *Quaestio Rossica*, 6, 1, с. 207-219.

Епимахов, А. В. 2018b. Социальные структуры в условиях фронта: пример бронзового века Южно-Зауралья. *Stratum plus*, 2, с. 91-108.

Замятина, Н. Ю. 1998. Зона освоения (фронт) и ее образ в американской и русской культурах. *Общественные науки и современность*, 5, с. 75-89.

Иванова, С. В. 2010. Природные ресурсы и экономика древних обществ. *Stratum plus*, 2, с. 49-97.

Иванова, С. В. 2013. Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад—Восток. *Stratum plus*, 2, с. 199-258.

Иванова, С. В. 2014. Балкано-карпатский вариант Ямной культурно-исторической области. *Российская археология*, 2, с. 5-20.

Иванова, С. В. 2015. «Протобуджакский горизонт» Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 2, с. 275-294.

Капеллер, А. 2003. Южный и восточный фронт России в XVI—XVIII веках. *Ab Imperio*, 1, с. 47-63.

Капеллер, А. 2007. *Мала історія України*. Київ: К.І.С.

Капеллер, А., Кравченко, В., Вульф, Л. 2011. «Повверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт до-

- слідження. *Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферія*, 18, с. 47-77.
- Карабушенко, П. Л. 2016. Элита и фронтир. *Журнал фронтирных исследований*, 2, с. 92-104.
- Карачоні, Д., Підгрушній, Г., Коваль, К. 2016. Український степ та угорський Альфельд як території фронтиру. *Часопис соціально-економічної географії*, 20, 1, с. 46-53.
- Кисельов, Ю. 2016. Український фронтир як гео-софічна проблема. *Часопис соціально-економічної географії*, 12, 1, с. 36-39.
- Кочан, В. М. 2008. *Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі*. Автореферат дисертації к. філософ. н. Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського.
- Кривицька, О. 2015. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4 (75), с. 173-197.
- Максимович, О. 2017. Теоретико-методологічні підходи до соціологічного аналізу прикордоння. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*, 38: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи, с. 26-30.
- Манзура, І. В. 2010. «Вытянутые» погребения эпохи энеолита в Карпато-Днестровском регионе. *Tyragetia*, IV, 1, с. 35-47.
- Маслак, В. И. 2014. Опция степного фронтира Европы в современном российском и украинском казачестве. *Российский гуманитарный журнал*, 3 (4), с. 287-306.
- Отрошенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.
- Отрошенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я., Черних, Л. А. 2008. Доба бронзи на теренах України. В: Толочко, П. П. (ред.). *Україна. Хронологія розвитку*. 1. Київ: КВШЦ, с. 219-331.
- Панарина, Д. С. 2015. Граница и фронтир как фактор развития региона и / или страны. *История и современность*, 1, с. 15-41.
- Петренко, В. Г. 2013. Усатовская культура. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 163-211.
- Рибер, А. 2004. Меняющиеся концепции и конструкции фронтира: сравнительно-исторический подход. В: Герасимова, И. (ред.). *Ab Imperio*. Казань: Центр исследований национализма и империи, с. 199-222.
- Романова, А. П., Якушенко, С. Н., Хлыщев, Е. В. 2014. *Нижневожжеский фронтир: культурная память и культурное наследие*. Астрахань: АГУ.
- Скотт, Дж. 2020. *Против зерна: глубинная история древнейших государств*. Москва: Дело.
- Тернер, Ф. 2011. Значення фронтиру в американській історії. *Україна модерна*, 18, с. 11-46.
- Топал, Д. А., Церна, С. В. 2010. Позднетрипольский могильник и поселения у с. Кунича (Флорештский р-н, Республика Молдова). *Stratum plus*, 2, с. 281-298.
- Хромых, А. С. 2009. К вопросу о применении понятий «колонизация» и «фронтир» в изучении истории Сибири. В: Романов, Р. Е. (ред.). *Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы*. Новосибирск: Институт истории СО РАН, с. 108-114.
- Чорновол, І. 2013. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 23, с. 260-282.
- Чорновол, І. 2016. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Автореферат дисертації д. і. н. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
- Черняков, И. Т. 1996. Культура многоваликовой керамики — восточный ареал Карпато-Балканского очага культурогенеза. В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. 1. Донецк: ДонГУ, с. 59-64.
- Якушенко, С. Н. 2012. Фронтирная теория: новый подход к осмыслению социально-политической и экономической ситуации на юге России. *Инноватика и экспертиза*, 2 (9), с. 74-80.
- Alexander, J. A. 1977. The «Frontier» Concept in Prehistory : The End of the Moving Frontier. In: Megaw, J. V. S. (ed.). *Hunters, Gatherers and First Farmers beyond Europe*. Leicester: Leicester University, p. 25-40.
- Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K.-G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P. B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L. et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, p. 167-172. doi:10.1038/nature14507
- Billington, R. A. 2001. *Westward Expansion: A History of the American Frontier*. New Mexico: University of New Mexico.
- Casagrande, J. B., Thompson, S. I., Young, P. D. 1964. Colonization as a Research Frontier: The Ecuadorian Case. In: Manners R. A. (ed.). *Process and Pattern in Culture*. Chicago: Aldine, p. 281-325.
- Diaconescu, D. 2020. Step by Steppe: Yamnaya culture in Transylvania. *Praehistorische Zeitschrift*, 95, 1, p. 17-47.
- Feinman, G. M. 1986. On the cutting edge or out of bounds? Archaeology approaches the frontier. *Anthropology*, 10, 1, p. 43-53.
- Frînculeasa, A. 2019. The Children of the Steppe: descentance as a key to Yamnaya success. *Studii de Preistorie*, 16, p. 129-168.
- Frînculeasa, A., Preda, B., Heyd, V. 2015. Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube. *Praehistorische Zeitschrift*, 90, 1—2, p. 45-113.
- Frînculeasa, A., Simalcik, A., Preda, B. 2017. *Movila Mare de la Smeeni, județul Buzău. Târgoviște: Cetatea de Scaun*.
- Frînculeasa, A., Preda-Bălănică, B., Garvăn, D., Negrea, O., Soficaru, A. 2019. Towards a better understanding of the end of the Fourth Millennium BC in Northern Muntenia: The case of the Burial mound in Ploiești — Gara de vest. *Ziridava. Studia Archaeologica*, 33, p. 55-90.
- Frînculeasa, A., Garvăn, D., Mărgărit, M. Bălășescu, A., Lazăr, I., Frînculeasa, M. N., Soficaru, D. A., Molnár, M., Georgescu, M. 2020. Between worlds and elites at the beginning of the Early Bronze Age in the Lower Danube Basin: a pluridisciplinary approach to personal ornaments. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12, p. 213. <https://doi.org/10.1007/s12520-020-01177-0>
- Green, S. W., Perlman, S. M. (eds.). 1985. *The archaeology of frontiers and boundaries*. Orlando: Academic.
- Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K. et al. 2015. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European lan-

guages in Europe. *Nature*, 522, p. 207-211. doi:10.1038/nature14317

Hall, T. 2009. Puzzles in the Comparative Study of Frontiers: Problems, Some Solutions, and Methodological Implications. *American Sociological Association*, XV, 1, p. 25-47.

Hall, T. 2011. Comparisons of Two Western Frontiers and Borderlands: Lessons from Ancient to Modern. Електронний ресурс: *The Institute for Research of World-Systems*. Режим доступу: <http://irows.ucr.edu/papers/irows68/irows68.htm> (Дата звернення 3.05.2019).

Lattimore, O. 1962. *Inner Asian Frontiers of China*. Boston; Beacon.

Lightfoot, K. G. Martinez, A. 1995. Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective. *Annual Review of Anthropology*, 24, p. 471-492.

Linderholm, A., Kiliç, G., Szczepanek, A., Włodarczak, P., Jarosz, P., Belka, Z., Dopieralska, J., Werens, K., Górski, J., Mazurek, M. et al. 2020. Corded Ware cultural complexity uncovered using genomic and isotopic analysis from southeastern Poland. *Scientific Reports*, 10, 6885. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-63138-w1>

Mathieson, I., Lazaridis, I., Rohland, N., Mallick, S., Patterson, N., Roodenberg, S. A., Harney, E., Stewardson, K., Fernandes, D., Novak, et al. 2015. Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*, 528, p. 499-503. doi:10.1038/nature16152

Naum, M. 2010. Re-emerging Frontiers: Post-colonial Theory and Historical Archaeology of the Borderlands. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 17, p. 101-131. <https://doi.org/10.1007/s10816-010-9077-9>

Parker, B. 2006. Toward an Understanding of Borderland Processes. *American Antiquity*, 71, 1, p. 41-45.

Parker, B. J., Rodseth, L. (eds.). 2016. *Untaming the Frontier in Anthropology, Archaeology, and History*. Tucson: The University of Arizona.

Racimo, F., Woodbridge, J., Fyfe, R. 2020. The spatiotemporal spread of human migrations during the European Holocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences of USA*, 16, p. 8989-9000. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1920051117>

Riley, G. 2003. *Taking Land, Breaking Land: Women colonizing the American West and Kenya*. Albuquerque: University of New Mexico.

Staski, E. 1998. Change and Inertia on the Frontier: Archaeology at the Paraje de San Diego, Camino Real, in Southern New Mexico. *International Journal of Historical Archaeology*, 2, p. 21-44.

Wasselkov, G., Eli Paul, R. 1981. Frontiers and Archaeology. *North American Archaeologist*, 2 (4), p. 309-329. <https://doi.org/10.2190/EG6K-T52K-MRW3-L75H>

REFERENCES

Barabash, Iu. Ia. 2019. Etnokulturnoe pograniče: kontseptualnyi, tipologicheskii i situativnyi aspekty (Chuzhoe — Inoe — Svoe). *Studia Litterarum*, 4, 3, s. 290-329.

Vermenych, Ya. 2012. Pohranychchia yak sotsiokulturny fenomen: prostorovy vymir. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 6, s. 67-90.

Vynarchuk, T. V. 2013. Natsionalnyi kontekst kontseptsii frontyru v ukrainskii istoriografii. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*, XXXVI, s. 211-217.

Dashkevich, Ia. 1989. Bolshaya granitsa Ukrainy. In: Krupnik, I. I. (ed.). *Etnokontaktne zony v evropeiskoi chasti SSSR (geografiya, dinamika, metody izucheniia)*. Moskva: AN SSSR, s. 7-19.

Dashkevych, Ya. 2016. *Ukraina i Shhid*. Lviv: Kolo. Derhachov, V. O. 2004. Piznii period Trypilskoï kultury. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukpolidhrmedia, s. 109-114.

Epimakhov, A. V. 2014. Kontseptsiia frontira v istoricheskikh i arkhеologicheskikh issledovaniakh. Sovremennoe sostoianie. In: Vaulin, S. D. (ed.). *Nauka IuUrGU. Materialy 66-i nauchnoi konferentsii. Sektsii sotsialno-gumanitarnykh nauk*. Cheliabinsk: IuUrGU, s. 875-879.

Epimakhov, A. 2018a. Teoriia frontira i arkhеologiia bronzovogo veka Urala. *Quaestio Rossica*, 6, 1, s. 207-219.

Epimakhov, A. V. 2018b. Sotsialnye struktury v usloviakh frontira: primer bronzovogo veka Iuzhnogo Zauralia. *Stratum plus*, 2, s. 91-108.

Zamiatina, N. Iu. 1998. Zona osvoiniia (frontir) i ee obraz v amerikanskoï i russkoï kulturakh. *Obshchestvennye nauki i sovremennost*, 5, s. 75-89.

Ivanova, S. V. 2010. Prirodnye resursy i ekonomika drevnikh obshchestv. *Stratum plus*, 2, s. 49-97.

Ivanova, S. V. 2013. Kulturno-istoricheskie kontakty naseleniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria v rannem bronzovom veke: Zapad—Vostok. *Stratum plus*, 2, s. 199-258.

Ivanova, S. V. 2014. Balkano-karpatskii variant lamnoi kulturno-istoricheskoi oblasti. *Rossiiskaia arkhеologiia*, 2, s. 5-20.

Ivanova, S. V. 2015. «Protobudzhaskii gorizont» Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 2, s. 275-294.

Kappeler, A. 2003. Iuzhnyi i vostochnyi frontir Rossii v XVI—XVIII vekakh. *Ab Imperio*, 1, s. 47-63.

Kappeler, A. 2007. *Mala istoriia Ukrainy*. Kyiv: K.I.S.

Kappeler, A., Kravchenko, V., Vulf, L. 2011. «Poverkh korodonu»: kontseptsiia prykordonnia yak ob'iekt doslidzhennia. *Ukraina moderna. Pohranychchia. Okrainy. Peryferii*, 18, s. 47-77.

Karabushchenko, P. L. 2016. Elita i frontir. *Zhurnal frontirnykh issledovaniï*, 2, s. 92-104.

Karachoni, D., Pidhrushnyi, H., Koval, K. 2016. Ukrainskiy step ta uhorskyi Alfeld yak terytorii frontyru. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii*, 20, 1, s. 46-53.

Kyselov, Yu. 2016. Ukrainskiy frontyr yak heosofichna problema. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii*, 12, 1, s. 36-39.

Kochan, V. M. 2008. *Fenomen pohranychchia u sotsiokulturnomu vymiri*. Avtoreferat dysertatsii k. filosof. n. Tavriiskiy natsionalnyi universytet imeni V. I. Vernadskoho.

Kryvytska, O. 2015. Diskurs pohranychchia v sotsiokulturnykh doslidzhenniakh: teoretyko-metodolohichni aspekty. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 4 (75), s. 173-197.

Maksymovych, O. 2017. Teoretyko-metodolohichni pidkhody do sotsiolohichnogo analizu prykordonnia. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina*, 38: Sotsiolohichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody, s. 26-30.

Manzura, I. V. 2010. «Vytianutyє» pogrebeniia epokhi eneolita v Karpato-Dnestrovskom regione. *Tyragetia*, IV, 1, s. 35-47.

Maslak, V. I. 2014. Optsiiia stepnogo frontira Evropy v sovremennom rossiiskom i ukrainskom kazakovedenii. *Rossiiskii humanitarnyi zhurnal*, 3 (4), s. 287-306.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzы pivdnia Shhidnoi Yevropy (kulturno-stratygrafichni zistavleniia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya., Chernykh, L. A. 2008. Doba bronzы na terenakh Ukrainy. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Ukraina. Khronolohiia rozvytku*. 1. Kyiv: KVShTs, s. 219-331.

Panarina, D. S. 2015. Granitsa i frontir kak faktor razvitiia regiona i / ili strany. *Istoriia i sovremennost*, 1, s. 15-41.

Petrenko, V. G. 2013. Usatovskaia kultura. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 163-211.

Riber, A. 2004. Meniaiushchiesia kontseptsii i konstruktssii frontira: sravnitelno-istoricheskii podkhod. In: Gerasimova, I. (ed.). *Ab Imperio*. Kazan: Tsentr issledovaniï natsionalizma i imperii, s. 199-222.

Romanova, A. P., Iakushenkov, S. N., Khlyshcheva, E. V. 2014. *Nizhnevolzhskii frontir: kulturnaia pamiat i kulturnoe nasledie*. Astrakhan: AGU.

- Skott, Dzh. 2020. *Protiv zerna: glubinnaia istoriia drevneishikh gosudarstv*. Moskva: Delo.
- Turner, F. 2011. Znachennia frontyru v amerykanskii istorii. *Ukraina moderna*, 18, s. 11-46.
- Topal, D. A. Tserna, S. V. 2010. Pozdnetripolskii mogilnik i poseleniia u s. Kunicha (Floreshtskii r-n, Respublika Moldova). *Stratum plus*, 2, s. 281-298.
- Khromykh, A. S. 2009. K voprosu o primenenii poniatii «kolonizatsiia» i «frontir» v izuchenii istorii Sibiri. In: Romanov, R. E. (ed.). *Istoricheskie issledovaniia v Sibiri: problemy i perspektivy*. Novosibirsk: Institut istorii SO RAN, s. 108-114.
- Chornovol, I. 2013. Dyskurs kolonizatsii, teoriia frontyru ta istoriografii Ukrainy. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 23, s. 260-282.
- Chornovol, I. 2016. *Komparatyvni frontyry: svitovi i vitchyzniani vymir*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakovycha NANU.
- Cherniakov, I. T. 1996. Kultura mnogovalikovo keramiki — vostochnyi areal Karpato-Balkanskogo ochaga kulturogeneza. In: Gorbov, V. N. (ed.). *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovi vek)*. *Materialy mezhdunarodnoi konferentsii*. 1. Donetsk: DonGU, s. 59-64.
- Iakushenkov, S. N. 2012. Frontirnaia teoriia: novyi podkhod k osmysleniiu sotsialno-politicheskoi i ekonomicheskoi situatsii na iuge Rossii. *Innovatika i ekspertiza*, 2 (9), s. 74-80.
- Alexander, J. A. 1977. The «Frontier» Concept in Prehistory: The End of the Moving Frontier. In: Megaw, J. V. S. (ed.). *Hunters, Gatherers and First Farmers beyond Europe*. Leicester: Leicester University, p. 25-40.
- Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K.-G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., Damgaard, P. B., Schroeder, H., Ahlström, T., Vinner, L. et al. 2015. Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522, p. 167-172. doi:10.1038/nature14507
- Billington, R. A. 2001. *Westward Expansion: A History of the American Frontier*. New Mexico: University of New Mexico.
- Casagrande, J. B., Thompson, S. I., Young, P. D. 1964. Colonization as a Research Frontier: The Ecuadorian Case. In: Manners R. A. (ed.). *Process and Pattern in Culture*. Chicago: Aldine, p. 281-325.
- Diaconescu, D. 2020. Step by Step: Yamnaya culture in Transylvania. *Praehistorische Zeitschrift*, 95, 1, p. 17-47.
- Feinman, G. M. 1986. On the cutting edge or out of bounds? Archaeology approaches the frontier. *Anthropology*, 10, 1, p. 43-53.
- Frînculeasa, A. 2019. The Children of the Steppe: descentance as a key to Yamnaya success. *Studii de Preistorie*, 16, p. 129-168.
- Frînculeasa, A., Preda, B., Heyd, V. 2015. Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube. *Praehistorische Zeitschrift*, 90, 1—2, p. 45-113.
- Frînculeasa, A., Simalcsik, A., Preda, B. 2017. *Movila Mare de la Smeeni, județul Buzău*. Târgoviște: Cetatea de Scaun.
- Frînculeasa, A., Preda-Bălănică, B., Garvăn, D., Negrea, O., Soficaru, A. 2019. Towards a better understanding of the end of the Fourth Millennium BC in Northern Muntenia: The case of the Burial mound in Ploiești — Gara de vest. *Ziridava. Studia Archaeologica*, 33, p. 55-90.
- Frînculeasa, A., Garvăn, D., Mărgărit, M. Bălășescu, A., Lazăr, I., Frînculeasa, M. N., Soficaru, D. A., Molnár, M., Georgescu, M. 2020. Between worlds and elites at the beginning of the Early Bronze Age in the Lower Danube Basin: a pluridisciplinary approach to personal ornaments. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 12, p. 213. https://doi.org/10.1007/s12520-020-01177-0
- Green, S. W., Perlman, S. M. (eds.). 1985. *The archaeology of frontiers and boundaries*. Orlando: Academic.
- Haak, W., Lazaridis, I., Patterson, N., Rohland, N., Mallick, S., Llamas, B., Brandt, G., Nordenfelt, S., Harney, E., Stewardson, K. et al. 2015. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature*, 522, p. 207-211. doi:10.1038/nature14317
- Hall, T. 2009. Puzzles in the Comparative Study of Frontiers: Problems, Some Solutions, and Methodological Implications. *American Sociological Association*, XV, 1, p. 25-47.
- Hall, T. 2011. Comparisons of Two Western Frontiers and Borderlands: Lessons from Ancient to Modern. *Електронний ресурс: The Institute for Research of World-Systems*. Rezhym dostupu: <http://irows.ucr.edu/papers/irows68/irows68.htm> (Data zvernennia 3.05.2019).
- Lattimore, O. 1962. *Inner Asian Frontiers of China*. Boston; Beacon.
- Lightfoot, K. G. Martinez, A. 1995. Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective. *Annual Review of Anthropology*, 24, p. 471-492.
- Linderholm, A., Kilinç, G., Szczepanek, A. Włodarczak, P., Jarosz, P., Belka, Z., Dopieralska, J., Werens, K., Górski, J., Mazurek, M. et al. 2020. Corded Ware cultural complexity uncovered using genomic and isotopic analysis from southeastern Poland. *Scientific Reports*, 10, 6885. https://doi.org/10.1038/s41598-020-63138-w1
- Mathieson, I., Lazaridis, I., Rohland, N., Mallick, S., Patterson, N., Roodenberg, S. A., Harney, E., Stewardson, K., Fernandes, D., Novak, et al. 2015. Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature*, 528, p. 499-503. doi:10.1038/nature16152
- Naum, M. 2010. Re-emerging Frontiers: Postcolonial Theory and Historical Archaeology of the Borderlands. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 17, p. 101-131. https://doi.org/10.1007/s10816-010-9077-9
- Parker, B. 2006. Toward an Understanding of Borderland Processes. *American Antiquity*, 71, 1, p. 41-45.
- Parker, B. J., Rodseth, L. (eds.). 2016. *Untaming the Frontier in Anthropology, Archaeology, and History*. Tucson: The University of Arizona.
- Racimo, F., Woodbridge, J., Fyfe, R. 2020. The spatiotemporal spread of human migrations during the European Holocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences of USA*, 16, p. 8989-9000. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1920051117>
- Riley, G. 2003. *Taking Land, Breaking Land: Women colonizing the American West and Kenya*. Albuquerque: University of New Mexico.
- Staski, E. 1998. Change and Inertia on the Frontier: Archaeology at the Paraje de San Diego, Camino Real, in Southern New Mexico. *International Journal of Historical Archaeology*, 2, p. 21-44.
- Wasselkov, G., Eli Paul, R. 1981. Frontiers and Archaeology. *North American Archaeologist*, 2 (4), p. 309-329. https://doi.org/10.2190/EG6K-T52K-MRW3-L75H

S. V. Ivanova

FRONTIER PHENOMENON IN A SOCIOCULTURAL CONTEXT

Vitalij V. Otroschenko made a great contribution to the study of Copper and Bronze Age cultures in Ukraine. His researches of absolute and relative chronology, cultural changes and cultural coexistence have particular interest in the context of this article. They allow a reader to focus more reasonably on cultural and historical processes of North-Western Black Sea and Balkan-Carpathian regions staying within the frame of the frontier theory.

Most of researchers on the topic consider the «frontier» as a special zone of interference of different cultures. The frontier is also meant a special area where several cultures meet, shaping new socio-cultural relations. The frontier differs from deeper territory in higher mobility, where movement of large groups of people create new forms of cultural and social contacts. The system of intercultural communication depends on many factors, including the history of formation of the cultural landscape of the territory where intercultural communication is taking place.

Originally, the concept of «frontier» was applied exclusively to American history, but now we meet it

in works related to the history of Ukraine. The situation of the frontier zone has begun to attract archeologists though in a rather narrow area concerning social changes (in the context of anthropological archeology).

The special nature of the source base of history and archaeology, especially in the preliterate period, determines similarities and differences of frontier problems studying by these sciences. The specificity of archaeological artefacts, on which the study of archaeological cultures relies to a large extent, must also be taken into account: they can spread over quite long distances in the means of exchange, without people movement.

In archaeological research of European Bronze Age, the Pit Grave (Yamnaya) culture is in the great importance; interest towards it has been reinforced by the latest genetic research. The mobility of society, innovation in the material culture of its western range allowed us to consider the Pit Grave cultural and historical community within the frontier theory.

At the same time, the comparison of two adjacent frontier zones (North-Western Black Sea Coast and Balkan-Carpathian area) made it possible to compare their common and special traits, in the context of their interconnection and mutual influences, taking into account the aspect of social identification.

Keywords: frontier, archeological culture, migration, colonization.

Одержано 16.01.2021

ІВАНОВА Світлана Володимирівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

IVANOVA Svitlana V., Doctor of Historical Sciences, Main Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3318-8244,

e-mail: svi1956@gmail.com.